

Ytpsykologi och djuppsykologi

Per Magnus Johansson, docent i idé- och lärdoms historia

Skillnad mellan yta och djup har varit ett stående tema inom psykoanalysen under mer än ett sekel. I och med att psykoanalysens grundare, Sigmund Freud, skrev sin bok om drömmen, *Die Traumdeutung*, publicerad år 1900, etablerades skillnaden mellan yta och djup inom denna tanketradition. Freud hävdade att den konkreta tydningen av en enskild dröm var möjlig. Det var utifrån denna tydning som teorin utvecklades. Freud skilde på det manifesta dröminnehållet och de latent drömtankarna. Den manifesta drömmen var lika med drömmarens berättelse om drömmen. De latent drömtankarna kunde för drömmaren – genom tolkningsarbetet – förvandlas till medveten kunskap om dennes omedvetna önsningar. Den manifesta drömmen var ytan och bakom ytan fanns en underliggande mening och den var möjlig att få tag i genom ett tolkningsarbete. Mellan de latent drömtankarna och den manifesta drömmen fanns en drömcensur. Freud menade att censuren verkade som en tidningscensur som inte kunde tillåta att ett alltför hotande och störande material trädde fram och blev offentligt. Censuren utelämnade, modifierade och grupperade om texten.

Drömcensuren verkade på ett liknande sätt i fråga om det omedvetna materialet. Det arbete som förvandlade en latent drömtanke till en manifest dröm, gav Freud termen drömarbete. Han kallade drömarbetets allmänna effekter för förvanskningseffekter. De var riktade mot icke godtagbara önskeimpulser, som därmed förblev oigenkännliga och omedvetna. Drömförvanskningen verkade principiellt genom att förvandla tankar och ord till bilder. Det arbete som gick från den manifesta drömmen till den latent, alltså i motsatt riktning till själva drömarbetet, var tydningsarbetet, eller med en synonym, tolkningen. Tydningsarbetet syftade till att upphäva drömarbetet och avlägsna drömförvanskningen. Det som fanns på djupet skulle kunna komma upp till ytan.

Den ena av drömarbetets väsentliga prestationer var förtätningsarbetet. Det innebär att den manifesta drömmen är mindre innehållsrik än den latent, liksom en förkortad översättning av den. Till exempel utelämnas vissa drömelement och åtskilliga moment ur de latent drömtankarna i den manifesta drömmen. Latenta element, som har någonting gemensamt, sammanförs i den manifesta drömmen. De sammansmälts och sammanflätas till en enhet. En person A finns i drömmen, men är klädd som B, utför samma saker som C, och ändå anser sig drömmaren veta att det är D. Freud kom också fram till att förtätningsarbetet kunde innebära att ett nybildat ord innehöll flera språkelement, vilket sålunda medför att ett manifest element samtidigt motsvarar flera latent. Förtätningsarbetet visade sig också till exempel vid felsägningen i form av språkliga nybildningar, så kallade neologismer.

Förskjutningsarbetet var drömarbetets andra grundläggande prestation. Det innebär att ett latent element inte ersätts med en av sina beståndsdelar utan i stället med något mer avlägset liggande. Enligt Freud kunde detta ske genom en anspelning. Det kunde också innebära att den psykiska accenten flyttades från ett element till ett annat mindre viktigt, så att drömmen därmed fick ett överraskande centrum med en främmande prägel. Drömcensuren hade nått sitt mål vad gäller förskjutningsarbetet, när den lyckats avskära förbindelsen i anspelnings mellan det centrala elementet och det som genom förskjutningsprocessen tagit dess plats.

Drömbildningsmekanismen var, hävdade Freud, mönstret för den neurotiska symptombildningen. Förtätningen, förskjutningen och den regressiva förvandlingen av tankar till bilder var det som karakteriserade såväl drömbildningens mekanism som den neurotiska symptombildningen.

Förskjutning och förtätning var de huvudsakliga hjälpmedlen vid den drömförvanskning som drömtankarna blev underkastade till följd av drömcensuren ingripande, och den var snarlik det skeende de omedvetna tankarna och önskningsarna genomgick, som via censuren tvingades att forma sig till en felprestation eller ett symptom. Det omedvetna opererar överhuvudtaget genom förskjutnings- och förtätningmekanismer, förklarade Freud. I den så kallade topik som Freud utvecklade först talade han om omedvetet, förmedvetet och medvetet. I den av honom benämnda andra topiken – formulerad i början av 1920-talet – beskrev han skillnaden mellan ett det, ett jag och ett överjag. Förtätning och förskjutning

karaktiserar också detet. Det psykoanalytiska antagandet bestod i att det fanns någonting djupare att få tag i; en mening dolde sig bakom den irrationella ytan.

Uppmärksamma svenskar

En person som i Sverige uppmärksammade distinktionen mellan yta och djup var läkaren Carl-Henry Alström. Han publicerade boken *Ytpsykologi kontra djuppsykologi*. Den utkom samma år som andra världskriget tog slut, 1945, och den då 43-årige docenten Alström var engagerad i en diskussion om psykiatrins innehåll. Boken är ett resultat av de föreläsningar han höll hösten 1944 för medicine kandidater. Alström skulle senare bli professor i psykiatri på Karolinska Institutet och han var även under en kort period medlem i Svenska psykoanalytiska föreningen.

I den 84-sidiga boken jämförs Sjöbrings konstitutionspsykologi med psykoanalysen. Henrik Sjöbring (1879–1956) var psykiatriker och disputerade 1913 med avhandlingen ”Individualpsykologiska frågeställningar inom psykiatrien”. Han var tillförordnad professor i psykiatri i Uppsala mellan åren 1921 och 1929 och blev året därpå professor i psykiatri i Lund. Sjöbring, som pensionerades 1944, var en i det dåtida svenska psykiatriska samhället välkänd person, aktad av många och med rykte om sig att vara en känslig och duglig kliniker.

I *Psykologisk-pedagogisk uppslagsbok* från just 1945 skrivs en lång artikel av professor Olof Kinberg (1873–1960) om Henrik Sjöbring. Kinberg poängterar att Sjöbring hävdar ”att man har försummat den fundamentala frågan om upplevandets beskaffenhet. Samtidigt som en objektiv psykologi, grundad på upplevandets data, förutsätter kunskap om upplevandets betydelse med avseende på nervfysiologiska processer”. Kinberg påpekar även han att Sjöbring var en utomordentligt skicklig läkare, som fick stor betydelse för sina talrika lärjungar. Två år efter det att Henrik Sjöbring dog, 1958, publicerades *Struktur och utveckling – En personlighetsteori*. Boken bygger på en sammanställning som gjorts av manuskript som Sjöbring lämnade efter sig vid sin död. Sammanställningen har utförts av psykiatriprofessorerna Erik Essen-Möller och Carl-Erik Uddenberg. Boken visar att Sjöbring ville skapa en psykologi som överbryggar de motsättningar och ofullständigheter som präglar psykologiska skolbildningar samt att ”rätt förstå klyftan mellan upplevandet och naturens verklighet”. Han ville dock

inte göra det genom att forma en enhet mellan befintliga psykologiska skolbildningar, exempelvis behaviorismen å ena sidan, och psykoanalysen å den andra, utan med hjälp av en ny teori.

Översiktligt kan Sjöbrings teori beskrivas enligt följande. Han ser det som en angelägen uppgift att förstå och definiera ”den variation som betingas av anlaget”. Han vill i första hand bestämma de drag som karakteriserar de, som han kallar, underutvecklade personerna. Dessa antas främst vara drabbade av funktionella rubbningar. Bland dessa försöker han ”bestämma variationen i de olika avseendena och därmed motsvarande utvecklingsfaktorer”. Han kommer fram till fyra utvecklingsfaktorer som han betecknar med begreppen *kapacitet*, *stabilitet*, *soliditet* och *validitet*. De som är mindre utvecklade betecknar han med hjälp av prefixet ”sub”, och de som är överutvecklade ger han enligt samma princip prefixet ”super”. Utgångspunkten för Sjöbring vid formuleringen av de fyra anlagsfaktorerna eller de biologiska utvecklingsmöjligheterna har varit fyra kliniskt avgränsbara insufficiensstillstånd. Han diskuterar även de nervfysiologiska förlopp som skulle ligga bakom de olika tillstånden, men klargör samtidigt att detta endast är hypotetiska antaganden.

Den första faktorn Sjöbring utgår ifrån är *kapaciteten*. Han betecknar den *subkapable* som enkel, fattig, kortsynt, grov och trög, medan man kan beteckna den *superkapable* som nyanserad, rik, vidsynt, fin och kvick. Den subkapable har lägre intelligens och mindre utvecklad förmåga att göra erfarenheter. Han är mindre aktiv, hans verksamhet har en konkret karaktär, och han har mindre möjlighet att sätta sig in i omfattande sammanhang. Han är vidare inskränkt och har svårt att anpassa sig. Den superkapable däremot har fler erfarenheter att förhålla sig till och har en större kapacitet för skilda färdigheter. Den subkapable har ett färdigt handlingsmönster som är förhållandevis ofullkomligt och låst. Hans tänkande är bundet till det konkreta, men han drar sig inte för besvär och utträttar det som situationen fordrar.

Den andra faktorn som Sjöbring utgår ifrån, *stabiliteten*, handlar om vanan och i vad mån högre grad av stabilitet innebär att en verksamhet löper allt bättre eller inte. Han antar att baningsgraden, dvs. hur lätt impulsurladdningar från nervceller leder till att aktionspotentialer utlöses i andra nervceller som de förra står i synaptisk kontakt med, är bestämd genom en speciell anlagsfaktor, och det är just denna han kallar stabilitet. Den

superstabile är föga känslöbetonad, utmärks av kylighet eller likgiltighet och stor saklighet. Han är skarp och har god förmåga att utreda och analysera. Han behåller inför påfrestningar sitt lugn och sin objektivitet och blir lätt bunden till vanor. Den *substabile* däremot känner djupt och varmt och har starkt intresse för den konkreta verkligheten. Han har emellertid svårt att ta motgångar och grämer sig under oproportionerligt lång tid. Han är mest intresserad av människor och djur, liksom av pengar och mat, och har stora svårigheter att gå in för idéer och saksammanhang.

Soliditeten beror på den anlagsfaktor, eller den biologiska utvecklingsmöjlighet, som har med nervprocessernas baningsfasthet att göra. Sjöbring hävdar att vid stor baningsfasthet, det betyder vid *supersoliditet*, blir de psykiska egenskaperna mera orörliga, osmidiga och sansade. De supersolida är ofta torra, tråkiga men också mer objektiva och pålitliga. De är eftertänksamma, sakliga och går fram på väl upptrampade stigar. De har också stor förmåga att lära av erfarenheten. Den *subsolide* däremot är charmerande, trevlig, mindre allvarlig och mer präglad av lek, och hans verksamhet blir mera ytlig. Han är också opålitlig, hållningslös och har lätt för att duperas andra. Vidare saknar han djup, grundlighet och ett riktigt allvar. Den *subsolide* lever med och i vad som sker, medan den *supersolide* är mer präglad av förståelse än känsla, vilket gör honom relativt stel och opåverkbar. Sjöbring menar att man i ansiktsdragen kan se den *subsolides* rörlighet och uttrycksfullhet, liksom den *supersolides* tröghet och fasthet. De *subsolida* tycks vara gracila medan de *supersolida* framstår som grova.

Den fjärde utvecklingsvariabeln Sjöbring räknar med är *validiteten*. Den avser styrka och svaghet, eller mer konkret, bättre eller sämre arbetsförmåga. Den speciella beskaffenheten hos nervsystemet, som enligt Sjöbring har med energitäthet att göra, är anlagsbetingad. Den *subvalide* är försiktig, stillsam, ordentlig, vanemässig, har en benägenhet för ängslan och en svagt utvecklad förmåga att ersätta den energi som varje nervprocess kräver, och blir följaktligen lätt uttröttad. Hans verksamhet är begränsad till mindre krävande uppgifter, och eftersom han har svårt att ta initiativ styrs han i stället av sina vanor. Han är tillbakadragen och stillsam, och har svårighet att komma till klarhet samt lider av en benägenhet för tvivel. Den *supervalide* är företagsam, lugn, samlad, fri, initiativrik och blir nästan aldrig trött. Han är ihärdig och uthållig, duktig, effektiv och självständig och har litet behov av vila och sömn.

Sjöbring ser inte dessa kapaciteter som isolerade eller fixa, utan de måste alltid ses i ett sammanhang och i förhållande till personligheten. Det betyder exempelvis att inte varje stillsam och försiktig människa är subvalid. Sjöbring har skattat sitt kliniska material i en skala från 1 till 9. Ju högre siffra desto högre utvecklingsgrad. 4 och 6 motsvarar mediovarianter med dragning åt under- respektive överutveckling, och siffrorna 3 och 7 motsvarar sub- och supervarianter av vanlig grad. De som är utpräglade sub- respektive supervarianter betecknas med siffrorna 2 respektive 8, medan siffrorna 1 och 9 tillhör de mycket sällsynta ytterligheterna. Han stryker under att det inte handlar om begåvning, skicklighet, mognad och styrka i vanlig bemärkelse, ”utan om de med anlaget givna möjligheterna i de olika avseendena”.

Enligt Sjöbring bestäms personlighetens utveckling av fler faktorer än utvecklingsfaktorer. Det han kallar emotionella rubbningar kan förändra bilden. Han menar att kvinnorna generellt sett förefaller vara på en lägre nivå; mindre *kapabla*, *stabila*, *solida* och *valida*. Kvinnorna representerar i stort sett det sunda förnuftet med fastare underlag i den konkreta verkligheten, de är i mindre mån fackidioter, är mindre gripna av det särskilda målet, är mindre benägna för missanpassning. Hans slutsats blir att det finns ett hormonellt inflytande på utvecklingsfaktorerna.

Ytans djup

Låt oss nu se hur Alström uppfattar skillnaden mellan vad han kallade ytpsykologi och djuppsykologi. Psykoanalysen har, hävdar han, en dynamisk prägel jämfört med konstitutionspsykologins mer statiska. Det dynamiska står för djuppsykologi medan det statiska står för ytpsykologi. Alström presenterar Sjöbrings fyra variabler och deras minusvarianter. Han är emellertid skeptisk gentemot såväl ”det hjärnfysiologiska underlagets funktionssätt” som ”de olika hypotetiska radikalernas påstådda kvantitativa variation i befolkningen”. Det finns inget empiriskt underlag för Sjöbrings postulat, hävdar Alström.

Alström går igenom delar av Freuds lära. Han beskriver drömläran och poängterar att det omedvetna – ibland, påpekar han, kallat det undermedvetna – visar sig i drömmen och i felprestationerna. Han presenterar de fria associationerna och den psykoanalytiska personlighetsteorin, lustprincipen och realitetsprincipen. Han lyfter fram det centrala i att Freud

utvidgat sexualbegreppet. I bokens avslutande anmärkningar hävdar han att konstitutionsforskarna – dit Sjöbring räknas – borde lägga fram ”en omfattande, djuplodande och analyserande kasuistik för sina teorier”. Han konstaterar att så icke har skett. Hos Freud, menar han, var det däremot det empiriska materialet som drev fram teorierna. Psykoanalysen framställs som mer vetenskaplig och mer empiriskt inriktad än konstitutionspsykologin. Freud jämförs med den svenske filosofen och filosofiprofessorn i Uppsala 1911–1933, Axel Hägerström (1868–1939); de har ”samma bittra och oförsonliga inställning gentemot metafysik och animism”. Alström ser hur Freud försöker hitta olika psykologiska tolkningsbara manifestationer och ge dem en djupare innebörd. Sjöbring beskriver olika mänskliga egenskaper med hjälp av de fyra variablerna och utökar beskrivningen med olika hjärnfysiologiska förklaringsmodeller. Sjöbring försöker att bakom beskrivningarna – utan – hitta grundläggande förklaringar – djupet. Han beskriver med hjälp av sina fyra kategorier olika personligheter så sant och detaljrikt som möjligt, medan Freud försöker förstå vad som utspelar sig i djupet av personen, i hans eller hennes omedvetna. Det är utifrån denna analys som Alström finner karaktärsdragen i djuppsykologin respektive ytpsykologin.

När vi i början av 2000-talet tar del av en animerad diskussion om olika tänkbara psykologiska behandlingar, bör vi ha i åtanke att det inte är första gången en dylik diskussion har förts. Idag diskuteras skillnaden mellan den psykologiska förklaring som försöker tränga in på djupet och den psykologiska behandling, som syftar till att avlägsna psykiska symptom – såsom ett tvångssymtom eller en fobi – utan att den lidande nödvändigtvis skall förstå varför eller hur symptomet har uppstått. För sextio år sedan kunde Carl-Henry Alström se hur skillnaden mellan djuppsykologi och ytpsykologi spelade en viktig roll i den svenska psykiatrin. Inte mycket tyder på att denna debatt har kommit till sin slutpunkt. Fortfarande råder oenighet inom de paradigmen som försöker förstå och förklara det psykiska lidandet.

